

Окремі проблеми класифікації

юридичної відповідальності в правовій науці України та Польщі

В. В. Середюк

асистент кафедри теорії та історії держави і права
Київського національного університету імені
Тараса Шевченка

У статті розглядаються окремі аспекти проблеми класифікації юридичної відповідальності в правовій науці України та Польщі. Автор порівнює, які види юридичної відповідальності виокремлюють правники в українській та польській науці.

Ключові слова: юридична відповідальність, класифікація, види юридичної відповідальності, порівняння.

В статье рассматриваются отдельные аспекты проблемы классификации юридической ответственности в правовой науке Украины и Польши. Автор сравнивает, какие виды юридической ответственности выделяют правоведы в украинской и польской науке.

Ключевые слова: юридическая ответственность, классификация, виды юридической ответственности, сравнение.

The author of article concerns separate aspects of legal responsibility classification problem in a legal science of Ukraine and Poland. The author compares, what kinds of legal responsibility are allocated with jurists in the Ukrainian and Polish science.

Keywords: legal responsibility, classification, kinds of legal responsibility, comparison.

Актуальність порівняння видів юридичної відповідальності в правовій науці України та Польщі зумовлена тим, що дослідження проблеми природи юридичної відповідальності вимагає її класифікації на певні різновиди. Саме класифікація відповідальності надає можливість: дослідити відповідальність як багатоаспектну категорію; визначити її місце в соціальній системі; охарактеризувати особливості певних видів юридичної відповідальності; класифікувати відповідальність у сфері права на певні різновиди.

Метою цієї статті є розгляд окремих проблем класифікації юридичної відповідальності в правовій науці України та Польщі; яким чином ця проблематика розкривається, на які види юридичної відповідальності найбільше звернена увага в українських та польських дослідженнях.

Цій темі присвячені праці таких українських вчених, як С. Бобровник, В. Копейчиков, В. Котюк, Г. Матвеев, О. Скакун та ін. Серед польських науковців, можна назвати дослідження В. Лянга, Л. Лернеля, Є. Левандовського, Р. Токарчика та ін. В основу класифікації видів юридичної відповідальності може бути покладено декілька ознак. Так, залежно від суб'єкта, можна говорити про індивідуальну і колективну відповідальність, а залежно від органу, що притягає до відповідальності – про судову, адміністративну та ін. [1].

Як у правовій науці України, так і в правовій науці Польщі простежується кілька основних тенденцій, що склалися у ході дослідження видів юридичної відповідальності та спроб їх класифікації.

По-перше, в українській науці права спостерігається чітка проблема критерію при поділі юридичної відповідальності на види. Ця проблема полягає в тому, що здебільшого в класифікаціях критерій виступає не один, таким чином відбувається логічна помилка при поділі. Так, наприклад, низка науковців, зокрема, С. Бобровник,

В. Копейчиков, М. Кельман, О. Мурашин, Н. Хома, В. Котюк, О. Скакун розрізняють такі види юридичної відповідальності, як конституційна, матеріальна, дисциплінарна, адміністративна, цивільна (або ще її називають «цивільно-правова»), кримінальна. Критерієм такого поділу зазначені дослідники називають галузеву ознаку [2]. М. Кельман, О. Мурашин, Н. Хома зауважують, що положення юридичної відповідальності локалізуються в різних галузях права. Це, в свою чергу, призвело до поділу юридичної відповідальності на види [2]. Відомий правознавець О. Скакун наголошує, що такі види юридичної відповідальності отримуємо залежно від галузевої структури права [3]. Основним недоліком такого поділу є, по-перше, невизначеність його критерію. Проф. С. Бобровник, розглядаючи галузеву ознаку як основу поділу юридичної відповідальності на види, на жаль, не вказує, яку саме галузеву ознаку вона має на увазі, адже на галузі може поділятися як система права, так і система законодавства. По-друге, говорячи про поділ юридичної відповідальності навіть за галузями права на конституційну, кримінальну, адміністративну, цивільну, дисциплінарну і матеріальну, стосовно останніх двох видів вочевидь маємо присутність ще одного критерію поділу. Адже за логічними законами останнім видом мала б бути трудова відповідальність. За тими ж законами логіки, якщо ми використовуємо єдиний критерій при поділі роду на види, обраний критерій має бути характеристикою (ознакою) кожного з отриманих видів. Наприклад, якщо ми говоримо про кримінальну відповідальність, то маємо її основну ознаку – галузевість. Ця ознака впливає з критерію поділу юридичної відповідальності. Однак за ознакою галузі права за логікою поділу ми не можемо отримати матеріальну і дисциплінарну відповідальність. Поділ на дисциплінарну і матеріальну відповідальність, вочевидь,

відбувається за іншим критерієм, тоді як вони самі виступають підвидами більш загального виду юридичної відповідальності. А от В. Копейчиков вважає, що зазначені види юридичної відповідальності постають в результаті поділу загального поняття юридичної відповідальності за характеристиками видів правопорушень [4]. Український науковець В. Котюк взагалі не називає критерій запропонованої ним класифікації юридичної відповідальності, заважаючи лише, що види правопорушень можна класифікувати залежно від галузей права, однак не можна так класифікувати юридичну відповідальність [5].

Логічно буде погодитися із твердженням П. Рабіновича про те, що критерієм видової класифікації заходів юридичної відповідальності мають бути юридична природа відповідного правопорушення та характер шкоди, що ним спричинена [6]. Разом з тим, при класифікації видів юридичної відповідальності слід мати на увазі, що шкода може бути завдана не лише в результаті правопорушення, а й законними діями. У правовій науці Польщі, виходячи з того, що загальне поняття юридичної відповідальності й досі залишається несформованим [7], можна помітити певну безсистемність у класифікації юридичної відповідальності на певні види.

Так, наприклад, В. Лянг залежно від законодавства, судових рішень, правової доктрини, з точки зору вживаної термінології зауважує, що можна виокремити такі види (категорії) юридичної відповідальності: кримінальну (карну); дисциплінарну (виникає на підставі різного роду спеціальних норм, настає для працівників закладів охорони здоров'я, службовців, адвокатів тощо); цивільну; відповідальність, що виникає з норм фінансового права; різні види відповідальності, пов'язані з виконуваними суспільними ролями та функціями (наприклад, відповідальність батьків за дітей за родин-

ним правом, службова відповідальність посадовців та функціонерів; відповідальність підприємства за невиконання плану); відповідальність, що виникає з норм, пов'язаних із судовим чи адміністративним процесом (наприклад, відповідальність свідків за правдивість показань); відповідальність правно-політична членів виборних органів перед виборцями або членів виконавчо-управлінських органів перед колегіальними органами (наприклад, відповідальність уряду і міністрів перед сеймом, депутатів перед виборцями тощо) [8]. Однак, як зазначає сам В. Лянг, така характеристика є синтетичною і не витримана відповідно до логічних правил.

Проф. Р. Токарчик також не звертає належної уваги на проведення чіткої системної класифікації видів юридичної відповідальності в польському праві та правовій науці, а лише констатує, що за суб'єктивною ознакою відповідальності, що називається «вина умисна» або «невнамисна», може поставати кримінальна, цивільна і деліктна відповідальність. А на підставі обов'язку, що виникає з договору, може постати цивільна договірна відповідальність. Ризик може створювати підстави для цивільної і службової відповідальності, тоді як принцип справедливості – для відповідальності, що виникає при безпідставному збагаченні. Окреме місце займає відповідальність професійна, що в деяких випадках межує з дисциплінарною відповідальністю [9]. Далі науковець перелічує такі види відповідальності, як кримінальна, цивільна, деліктна, службова, парламентарна, міжнародно-правова, абстрактна, не називаючи критеріїв або підстав такого поділу.

Для польської правової науки загалом характерна відсутність інтересу до проведення класифікації видів юридичної відповідальності. Так, наприклад, у Правній енциклопедії подаються такі види, як: де-

ліктна відповідальність держави і органів місцевого самоврядування; деліктна відповідальність за недієздатних; деліктна відповідальність за осіб, яким доручено виконання певних дій; деліктна відповідальність за підлеглого, деліктна відповідальність за завдану особі шкоду; деліктна відповідальність за шкоду, завдану в результаті механічних засобів зв'язку; деліктна відповідальність за шкоду, завдану в зв'язку із використанням сил природи; деліктна відповідальність за викиди, виливи, скиди чогось з приміщення; деліктна відповідальність за тварин; дисциплінарна відповідальність (або відповідальність працівника); конституційна відповідальність; контрактна (або договірна) відповідальність; відповідальність подружжя за зобов'язаннями; відшкодувальна (компенсаційна) відповідальність; відшкодувальна (компенсаційна) відповідальність працівника; відшкодувальна (компенсаційна) відповідальність працедавця; парламентарна відповідальність, політична відповідальність (що не входить до загального поняття юридичної відповідальності, а лише торкається його в деяких аспектах), додаткова відповідальність у кримінальному фінансовому праві, відповідальність в міжнародному праві, відповідальність за чужий вчинок, відповідальність за власний вчинок [10]. Зрозуміло, що жодної класифікації серед названих видів відповідальності енциклопедія не дає. Вона лише наводить випадки відповідальності, передбачені окремими статтями законодавчих актів.

Просте зазначення або перерахування деяких видів юридичної відповідальності можна зустріти у правничій літературі Польщі неенциклопедичного характеру. П. Вятровскі згадує лише про відповідальність в межах цивільного права – контрактну (договірну) та деліктну [11], розмежовуючи їх за підставою виникнення. Такої ж позиції дотримуються й Ш. Корицкі та Є. Куцінські [12].

Нерідко в польській теорії права про відповідальність згадують лише в контексті висвітлення засад цивільного права, а при висвітленні основних засад кримінального права мову ведуть про покарання, кримінально-правову охорону суспільних благ та її види. Згідно з Є. Левандовскі, у відповідній ситуації вчинок заподіювача може призвести до виникнення відповідальності заподіювача у кількох площинах: кримінальній, цивільній, службовій тощо. Так, наприклад, публічний функціонер, який через своє невиконання обов'язків заподіяв майнову шкоду клієнту (відвідувачу), нестиме кримінальну відповідальність, до того ж йому буде загрозувати покарання у вигляді позбавлення волі; також він буде нести цивільну відповідальність на підставі заподіяння шкоди забороненим вчинком, а отже, в результаті зобов'язаний до виплати відшкодування; він також може понести службову відповідальність (наприклад, у вигляді переведення на іншу посаду)[13]. Стосовно цивільної відповідальності цей автор чітко говорить про контрактну (договірну) відповідальність, деліктну відповідальність та відповідальність за договором страхування [14].

Автори «Компендіуму знань про суспільство, державу і право» ведуть мову лише про покарання як позбавлення або зменшення особистих чи майнових благ відповідальної особи за скоєння злочину [15], а не про кримінальну відповідальність. У цій же праці у сфері цивільного права все ж таки згадується про такий вид відповідальності, як цивільна, що виникає на основі принципу цивільного права – що кожна завдана комусь шкода повинна бути відшкодована. Така шкода буде відшкодована лише настільки, наскільки право визначить когось за таку шкоду відповідальним (цивільна відповідальність) [16].

Проф. Г. Матвеев, проаналізувавши працю французького науковця Е. Годеме [17], який звернув увагу на об'єктивність цивільної відповідальності та суб'єктивність кримінальної відповідальності, різко розкритикував підхід Е. Годеме.

За словами Г. Матвеева, на думку більшості буржуазних юристів, підстави цивільної та кримінальної відповідальності діаметрально протилежні одна одній, оскільки друга виходить з суб'єктивного (психологічного) стану злочинця, тоді як в основі цивільно-правової відповідальності лежить об'єктивний факт заподіяння шкоди. «Це потрібно розуміти так, – пише Е. Годеме, – що воно (цивільне право на противагу кримінальному – як зазначає проф. Г. Матвеев) звільняється від психологічних міркувань, що воно стає все більше й більше незалежним від дослідження розумового та морального стану діючої особи». Навпаки, при визначенні тяжкості кримінальної відповідальності, зауважує Е. Годеме, – все більше беруться до уваги психологічні міркування, моральний і психічний стан заподіювача делікту. «Цю тенденцію, – зауважує він, – виражають твердженням, що кримінальне право стає все більше і більше суб'єктивним. А вчення про цивільну відповідальність здійснює якраз зворотню еволюцію. Воно стає все більше і більше об'єктивним».

Зупиняючись на інших, менш істотних, відмінностях цивільної та кримінальної відповідальності, Е. Годеме приходять до висновку, що вони «уявляються нам тепер, в принципі, заснованими на ідеях абсолютно різних і логічно не сумісних» [18].

На думку ж Г. Матвеева, принципове протиставлення цивільної та кримінальної відповідальності в умовах буржуазного ладу не має під собою реального ґрунту. Обидва види відповідальності за будь-які порушення встановленого порядку, як за своєю ціллю (захист

приватної капіталістичної власності), так і за своїми підставами (фактичне заподіяння), за загальним правилом однакові. Всі «теоретичні обґрунтування» про несумісність цивільної та кримінальної відповідальності знадобились буржуазним юристам лише для того, щоб завуалювати справжній експлуаторський характер буржуазних держави і права, і щоб за допомогою ярої критики марксистських принципів відповідальності приховати наукову неспроможність власного вирішення цієї проблеми [19]. Разом з тим, «об'єктивні і суб'єктивні підстави, в принципі, є спільними для всіх видів відповідальності за радянським правом, ми маємо можливість підійти до їх аналізу за допомогою порівняння, тобто уявити їх не лише на основі цивільно-правових понять, а й на основі відповідних понять з інших галузей радянського соціалістичного права, і зокрема, кримінального права» [20]. У польській юридичній літературі В. Лянґ, що здійснив спробу загальної теоретичної розробки юридичної відповідальності та її видів, пропонує її дихотомічний поділ на об'єктивну і суб'єктивну. На думку В. Лянґа, саме такий поділ має теоретичну придатність. Відповідно до концепції В. Лянґа, суб'єктивна відповідальність, для якої найбільш важливим прикладом є відповідальність з титулу (на підставі) вини, відрізняється такими рисами: 1) суб'єкт, що визнається за заподіювача, є осудним та зрілим психічно; 2) його діяння є вчинком недозволеним (що порушує правовий порядок), або принаймні наслідки такого вчинку кваліфікуються негативно і визнаються за порушення правового порядку; 3) мотиваційний процес, що керує поведінкою заподіювача, оцінюється або може бути оцінений негативно з точки зору приписів права та моральних норм; 4) заподіювач діє в нормальній мотиваційній ситуації. Та-

ким чином, суб'єктивна відповідальність має суб'єктивний характер. Він залежить від об'єктивних елементів, відображених у психіці заподіювача [21]. Суб'єктивна відповідальність згідно з вказаним автором може бути майновою і немайновою.

Натомість, відповідно до В. Лянга, об'єктивна відповідальність характеризується такими рисами: 1. В сучасному праві – це тільки майнова відповідальність (речова або особиста). 2. Необхідною умовою об'єктивної відповідальності є тільки правосуб'єктність, в цивільному праві – правоздатність. Об'єктивна відповідальність не передбачає ані дієздатності, ані вікової зрілості суб'єкта відповідальності. У цивільному праві відповідальною може бути дитина, неосудна особа, особа, позбавлена в судовому порядку дієздатності. 3. Об'єктивна відповідальність на відміну від суб'єктивної відповідальності не має виправдовувальних обставин (ті, що зменшують або виключають відповідальність), що пов'язані з особистістю заподіювача, його психічними здатностями або ситуацією при діянні. 4. На відміну від суб'єктивної відповідальності об'єктивна відповідальність нормативно конструює свій об'єкт незалежно від якихось концепцій вчинку в правсеологічному значенні. Об'єктивна відповідальність не передбачає вчинку як необхідної умови в тому значенні, що ця відповідальність може бути приписана також особам, нездатним за природою до «вчинення» власними діями вчинків або станів речей, за які вони можуть бути відповідальні. Об'єктивна відповідальність може наступати внаслідок ситуацій, коли вчинок нормативно не вимагається або був об'єктивно неможливий [22]. В останньому четвертому пункті В. Лянг має на увазі відповідальність за тварин, відповідальність на підставі ризику та на засаді справедливості.

Отже, і в правовій науці України, і правовій науці Польщі простежується існу-

вання проблем класифікації юридичної відповідальності на різні види та підвиди. Однак, якщо в українській науці ця проблема в основному полягає у відсутності єдиного критерію при поділі родового поняття юридичної відповідальності, але пошук такого критерію мав місце і певним чином триває досі, то в польській науці пошук такого критерію не досить цікавив правників-науковців. В польській юридичній науці загалом слабо розроблена класифікація родового поняття юридичної відповідальності на види. Вона обмежується переліком основних видів без групування їх на види і підвиди, без проведення процедури багатоступінчастого, послідовного поділу обсягу поняття з метою систематизації, поглиблення і отримання нових знань щодо членів поділу [23] – класифікації як такої.

Відсутність системної класифікації юридичної відповідальності в польській науці пов'язана з тяжінням переважно до західноєвропейської моделі розуміння юридичної відповідальності. Основний поділ поняття юридичної відповідальності в польській юридичній науці полягає у розрізненні об'єктивної та суб'єктивної відповідальності. На відміну від англійської та німецької систем права в польській термінології виступає єдине поняття відповідальності [24]. Однак низка авторів схильні розрізняти об'єктивну (предметну) та суб'єктивну (суб'єктну, підметову) юридичну відповідальність.

Проблема подібного поділу поставала час від часу в правовій науці України. Головним чином це було пов'язане з питанням існування юридичної відповідальності без вини. Але радянська ідеологія, що суттєво тиснула на юридичну науку всіх радянських республік, перешкодила формуванню концепції дихотомічного поділу юридичної відповідальності, як це відбулося в польській науці.

Література

1. Теорія держави і права. Академічний курс: Підруч. / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 514.
2. *Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М.* Загальна теорія держави та права: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. освіти. – Л.: Новий Світ-2000, 2003. – С. 475.
3. *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права: Підруч. / Пер. з рос. – Харків: Консум, 2001. – С. 437.
4. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / За ред. Копейчикова В. В. – Київ: Юрінком Інтер, 1997. – С. 205.
5. *Котюк В. О.* Теорія права: Курс лекцій: Навч. посіб. для юрид. фак. вузів. – К.: Вентурі, 1996. – С. 122.
6. *Рабінович П. М.* Основи загальної теорії права та держави. – К., 1994. – С. 137.
7. *Sykina S.* Odpowiedzialność prawna // Leksykon współczesnej teorii i filozofii prawa: 100 podstawowych pojęć / Pod red. Jerzego Zajadło. Warszawa: Wydawnictwo C. H. Beck, 2007. – С. 215.
8. *Lang W.* Struktura odpowiedzialności prawnej (studium analityczny z dziedziny teorii prawa) // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne. – 1968. – Zeszyt 31. – Prawo 8. – С. 5-7.
9. *Tokarczyk R. A.* Filozofia prawa: w perspektywie prawa natury. Białystok: Temida 2, 1996. – С. 278.
10. Encyklopedia prawa / red. Urszula Kalina-Prasznic; aut. Ryszard Balicki. Warszawa: Wydawnictwo C. H. Beck, 2007. – С. 474-484.
11. *Wiatrowski P.* Wprowadzenie do prawa polskiego. – Kraków: Instytut Studiów Prawoznawczych i Ekonomicznych, 2002. – С. 125-127.
12. Zarys prawa / pod red. Stefana Koryckiego i Jerzego Kucińskiego. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze «LexisNexis», 2007. – С. 349, 353.
13. *Lewandowski J.* Podstawy prawa: zarys wykładu. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa – Oficyna Wydawnicza, 2008. – С. 125.
14. Вказ. пр. – С. 263.
15. Kompendium wiedzy o społeczeństwie, państwie i prawie: praca zbiorowa / pod red. Sławomiry Wronkowskiej i Marii Zmierczak; aut. Piotr Gabriel [et al.]. Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN, 2004. – С. 230.
16. Вказ. пр. – С. 298.
17. *Годэмэ Е.* Общая теория обязательств / пер. И. Б. Новицкого. – М., 1948. – 512 с.
18. Цит. за: Матвеев Г. К. Вина в советском гражданском праве. – К., 1955. – С. 16.
19. Вказ. пр. – С. 19.
20. Вказ. пр. – С. 21.
21. *Lang W.* Spór o pojęcie odpowiedzialności prawnej // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne. – 1969. – Zeszyt 37. – Prawo 9. – С. 55.
22. Вказ. пр. – С. 58-59.
23. *Йолон П.* Класифікація логічна // Філософський словник / гол. ред. В. І. Шинкарук. – К.: Абрис, 2002. – С. 283.
24. *Sykina S.* Odpowiedzialność prawna // Leksykon współczesnej teorii i filozofii prawa: 100 podstawowych pojęć / pod red. Jerzego Zajadło. Warszawa: Wydawnictwo C. H. Beck, 2007. – С. 216.